

18.-20. Yüzyıllar Arasında Kazak Bozkırında Dini Uyanış

Mehmet Erkan Killioğlu*

Öz

Çarlık idaresi döneminde 1742-1917 yılları arasındaki dönemde Kazak bozkırında meydana gelen dönüşüm, Kazak tarihinin en önemli dönemlerinden birisidir fakat bu sürecin doğası ve önemi hakkında Kazak entellektüelleri arasında derin düşünce farklılıkları vardır. Pek çok çalışmada bu süreç Kazakların Tatarlar tarafından “İslamleştirilmesi” olarak tanımlanır. Tatarların önderliğini yaptığı bu uyanış hareketini yerel bir millî kimlik oluşturulmasına ek olarak İslami bir kimlik oluşturulmasını da içermektedir. Kazak bozkırında yaşanan bu süreçler Volga-Ural bölgesi ve Rusya genelinde Müslümanlar arasında yaşanan kültürel canlanma süreçleri ile paralellik göstermektedir. Kazak İslami dönüşümünün kökleri 18. yüzyılda atılmıştır, ama 19. yüzyılın ikinci yarısında belirginleşmeye, hissedilmeye başlamış, 20. yüzyılda da asıl çıkışını yapmıştır.

Anahtar Kelimeler: İşan, Ahund, Orenburg, Kurban Ali Halidi.

* Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale/Türkiye, mehmeterkan@comu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-3146-2609.

The Religious Awakening in Kazakh Steppe Between 18th-20th Centuries

Abstract

The cultural and religious awakening that occurred in the Kazakh steppe between the years of 1742 and 1917 was one of the most important periods in Kazakh history, but there are profound differences among Kazakh intellectuals about the nature and significance of that reform process. In some studies, this process is defined as the “Islamization” of Kazakhs by Tatars. This movement led by the Tatars, includes the creation of an Islamic identity but also creation of a national identity. The origins of the Kazakh Islamic awakening were constructed in the 18th century, but it began to grow in the second half of the 19th century and made its major breakthrough in the 20th century.

Keywords: İshans, Ahunds, Orenburg, Qurban Ali Khalidi.

Giriş

Çarlık idaresi altında, 1742-1917 yılları arasında Kazak bozkırında meydana gelen uyanış, Kazak tarihinin en önemli dönemlerinden birisidir. Ancak bu sürecin doğası ve önemi hakkında Kazak entellektüelleri arasında derin düşünce farklılıkları vardır. Pek çok çalışmada bu süreç Kazakların Tatarlar tarafından *İslamileştirilmesi* olarak tanımlanır.¹ İslamleşme terimini olumsuz olarak anlamak gerekir çünkü Kazaklar Rus hâkimiyetine girdikleri sırada zaten kuşaklardan beri Müslümandırlar. Rus kaynak ve makamları bu tabir ile Tatarların Kazaklara kendi düşünce ve kültürlerini empoze ederek ortak bir etnisite kurma çabalarından duydukları korku ve kaygıyı ifade etmektedirler. Bu durum Çarlık Rusya'sı açısından oldukça korkutucudur çünkü Çarlık döneminde göçebe olan Kazaklar oldukça hızlı bir sosyal dönüşüm yaşamıştır. Çarlık Rusya'sının kontrolü dışına çıkan bu dönüşüm Rus devletini bozkır bölgesinde elde ettiği kazanımları kaybetme ihtimaliyle yüz yüze getirmiştir. Bu dönüşüm dönemini karakterize eden temel özellikler şunlardır:

- İslam dini hakkında verilen temel eğitimin yaygınlaşması,
- İslami kurum, yapı ve kültür ve kimlik bilincinin yaygınlaşması ve tüm bunlara bağlı olarak yayıncılık faaliyetlerinin çoğalmasıdır.²

Aynı zaman sürecinde Kazak bozkırının Çarlık Rusyası'nın ekonomik, idari ve sonuç olarak da siyasal sistemine entegrasyonu da gerçekleşmiştir. Tabii ki bu iki sürecin aynı anda yaşanması her şeyi daha da kaotik hale getirmiş, karmaşayı daha da arttırmıştır. Fakat bununla birlikte pek çok uzman ve araştırmacı Kazaklardaki dini inancın daha iyi anlaşılması ve öğrenilmesi çaba ve gayretleri ile Kazakların Rusya ile entegrasyonu sürecinin birbirine hiç karışmadığı ve çok ayrı mecralarda yoluna devam ettiği konusunda hemfikirdirler. Bu uzmanlar II. Katerina'nın 18. yüzyılda Kazakları kültürel olarak dönüştürmeyi ve Hıristiyanlaştırmayı öngören aydınlanma politikasının başarılı olamadığını ve İslam dininin Rus İmparatorluk yapısı içine girdiğini ifade etmektedirler. Bu uzmanlardan Niccolo ve Sartori birlikte kaleme aldıkları çalışmalarında Çarlık Rusyası'nın resmi söyleminin aksine Kazaklar arasında din değiştirme oranının oldukça dü-

1 Çarlık Rusyası dönemi Kazak tarihini inceleyen çalışmalarda Kazaklar arasındaki dini uyanışın dışarıdan gelen etki ve müdahaleler sonucunda ortaya çıktığı iddia edilir. Genel olarak göçebelerin dindarlaşmasının II. Katerina'nın (1762-1796) bölgede izlediği politikanın bir sonucu olduğu görüşü hâkimdir. Bkz. Martha Brill Olcott, *The Kazakhs*, Stanford, California, Hoover Institution Press Publication, 1987, s. 101-104.

2 Olcott, a.g.e., s. 46-47.

şük olduğunu ifade etmektedir.³ Zaten gerek Kazak gerekse de Tatar din adamları kendi inançlarını Rus yönetiminin Orta Asya'ya girmesi ve kurumsallaşmasını engelleyen bir set olarak görmüşler ve bunu ifade etmekten çekinmemişlerdir.⁴ Resmi Rus kaynakları incelendiğinde de bu düşüncelerinde hiç de haksız olmadıkları anlaşılmaktadır. Bozkırdaki dini ve kültürel uyanışın etkisiyle geleceğin, geçmişin yansımaları ve ışığı altında yeni bir anlayış ve yorumlamayla inşa edilmesini öngören bu sürecin bölgenin Çarlık Rusyası ile ekonomik ve siyasi entegrasyonuna karşı önemli bir engel oluşturduğu, bunun yanında da Ruslar açısından oldukça tehlikeli bir gelişme olan Kazak milli kimliğinin temellerinin de bu dönemde atılmış olduğu iddia edilir. Bu süreçler Volga-Ural bölgesi ve Rusya genelinde Müslümanlar arasında yaşanan kültürel canlanma süreçleri ile paralellik gösterir. Kazak İslami dönüşümünün kökleri 18. yüzyılda atılmıştır, ama 19. yüzyılın ikinci yarısında belirginleşmeye, hissedilmeye başlamış, 20. yüzyılda da asıl çıkışını yapmıştır.

Bozkırdaki uyanışın itici güçlerinden birisi bölgeye Rusya'nın farklı bölgelerinden yapılan Müslüman göçleridir. Bu göç hareketleri içinde 16. yüzyıldan beri Rus Devleti'nin idaresinde bulunan Volga-Ural ve Sibirya bölgesinden yapılan Tatar göçleri belirleyici etkiye sahip olmuştur çünkü bu sayılan bölgeler Rus Devleti'nin siyasi ve iktisadi yapısına oldukça iyi derecede entegre olmuştur. Ve bu halklar Rus devlet sistemini oldukça iyi tanımaktadırlar. Bu sayılanlara ek olarak kendi alternatif reform ve modernleşme tezlerini de geliştirmişlerdir. Bu gruplar kendi uyanış hareketlerini başlatmışlardır ve anlayış ve kazanımlarını korumak ve geliştirmek için Rusya genelindeki diğer gruplara ulaşmaya, kendi düşüncelerini onlara duyurmaya çalışmışlardır. Tatarların önderliğini yaptığı bu uyanış hareketinin amaçları arasında yerel bir milli kimlik oluşturulmasına ek olarak İslami bir kimlik oluşturulmasını da vardır. Zaten bu yaklaşım 20. yüzyılda bölgede yaşanacak olan uluslaşma sürecine temel teşkil etmiş, daha sonra da ulus devletlerin kurulmasında gereken kültürel altyapıyı hazırlamıştır.⁵ Modernleşme hareketinde Tatarların bu baskın konumu ve öncü rolü yüzünden Çarlık

3 Pianiola Niccolo - Paolo Sartori, "Introduction: Towards a Connected History of the Qazaq Steppe", *Islam, Society and States Across the Qazaq Steppe (18th-Early 20th Centuries)*, (içinde), yay. haz. Niccolo Pianiola – Paolo Sartori, Viyana, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2013, s. 18.

4 Elizabeth Bacon, *Central Asia Under Russian Rule*, Ithaca, New York, Cornell University Press, 1966, s. 41-42.

5 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Michael Kemper, *Sufis und Gelehrte in Tatarien und Baskirien, 1789-1889: Der Islamische Diskurs Unter Russischer Herrschaft*, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1998.

Rusyası tebaası olan Müslümanların hemen hepsi Rus kaynakları tarafından Tatar adı altında bir genellemeye tabi tutulmuştur, buna Kazaklar da dâhildir. Müslüman kaynaklarına gelince, bu türden bir genelleme olmamıştır, her grup yaygın olarak kullanılan adıyla anılmıştır.⁶ Bununla birlikte hemen tüm gruplar Volga-Ural bölgesinden gelen Tatarlarla ortak İslami yapı ve kurumları kullanmıştır.

Bu çalışma Kazak bozkırında meydana gelen değişimin Rus idaresinin bir sonucu olduğu noktasından hareket etmektedir. Şuna kesinlikle inanmak gerekir ki bu değişimdeki ana amil kendi inançlarını tam anlamıyla öğrenmek, haklarıyla yerine getirmek ve dini konulardaki düşüncelerini, kavrayışlarını geliştirmek isteyen Kazakların bu konudaki istekleridir. Bu durum tamamıyla bilinçli olarak seçilen bir yoldur. Rus kaynaklarının iddia ettiği gibi Tatarlar ne kimseyi kandırmış ne de beynini yıkamıştır. Dikkatlice yapılacak bir incelemede temel değişimin eğitim alanında olduğu da fark edilecektir.

Konuya dönmek gerekirse; Rus Çarlığı'nın iktisadi yapısının Kazak bozkırına gerek hammadde gerekse de yeni yerler ve kültürler ele geçirmek amacıyla yayılması sonucunda, bozkırın kuzey kısmında büyük yerleşim yerleri ve ticaret merkezleri kurulmuştur. Bu kısım bugün de yoğun olarak Ruslarla meskûndur ve zaman zaman ayrılık talepleri gündeme gelmektedir. Etnik Ruslar tarafından öne sürülen bu istek ve talepler Ağabey-Büyük Kardeş Rusya tarafından da desteklenmektedir. Yeni kurulan bu ticaret merkezlerindeki ticari faaliyetlere Tatarlar hâkimdir ve bu bölgeye doğal olarak kendi dini anlayış ve kurumlarını da beraberlerinde getirmiştir. Daha çok Çarlık idaresi ile yerel Müslüman ahali arasında bir çeşit arabulucu rolü üstlenmişlerdir.⁷ Kazaklar arasında ortaya çıkan reform hareketini fenomen haline getiren ve yaygınlaşmasını sağlayan bu Tatar kökenli kurumlar ve yapılanmalardır.

Kazak Bozkırında Orta Asya'nın Kültürel Etkisi

Kazak toplumundaki dönüşümün kendine has özelliklerini incelemeyden önce Kazak toplumunu bu dönüşüme hazırlayan öncüllere bakmak gereklidir. Bunlar daha önce de ifade edildiği üzere 18. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Sonuçta dini dönüşüm, buna ek olarak reform hareketi de mevcut dini yapının üstüne inşa edilmiştir. Çalışmaya başlamadan önce Deşt-i Kıpçak çölünde yaşayan göçebelerin

6 Gulmira Sultangaliyeva, "Tatarskaia Diaspora v Konfesional'nykh Sviaziakh Kazakhskoi Steppe", *Vestnik Evrazii-Acta Eurasiaca*, cilt 4, sayı 11, 2000, s. 20-21.

7 Gulmira Sultangaliyeva, "The Russian Empire and the Intermediary Role of Tatars in Kazakhstan; The Politics of Cooperation and Rejection," *Asiatic Russia, Imperial Power in Regional and International Contexts*, (içinde), yay. haz. Tomohiko Uyama, Londra, Routledge, 2012, s. 52-79.

neredeysi tamamının 14. yüzyılın ilk yarısından bu yana Müslüman olduklarını bilmek önemlidir.⁸ Bu da Rus kaynaklarının Kazakların 18. yüzyıla kadar putpe-rest oldukları ve Çarlık Rusyası'nın bozkırda hâkimiyet kurması sonrasında Müslümanlaştıkları iddiasını devre dışı bırakmaktadır. Rus ve Sovyet kaynaklarında bu iddiaların öne sürülmesinin ana sebebi Rus Heartland'ına oldukça yakın olan Kazak bozkırı yoluyla İslam dininin hâkim olduğu Orta Asya ile arasına mesafe koymaktır. Kazak bozkırı arada tampon bölge olarak düşünülmüştür.⁹ Ancak Müslüman Orta Asya tarihi boyunca bozkır göçebeleri, Orta Asya'yı İslam dünyasının önemli bir kısmı olarak tarif eden siyasi, dini ve etnik sentezin mühim bir bileşeni olmuştur. Bu yüzden Kazak bozkırının kültürel yönden inşasında Orta Asya'nın Müslüman toplumlarının önemli etkisi vardır ve yine bu yüzden bozkırın güney kısmında yaşayan Kazaklar, Harezmi bölgesinde özellikle de Seyhun (Sir Derya) vadisinde Orta Asya'nın yerleşik grupları ile pek çok dini ve kültürel pratiği paylaşmaktadır.¹⁰ Bu ortak uygulama ve anlayışlar Kazak kültüründeki Orta Asya mirasının delilleri olarak gösterilebilir. Bu mirasla ilgili birkaç örnek vermek gerekirse;

- a) Hoca ailelerinin mevcudiyeti ve bunlara saygı gösterilmesi,
- b) İslami bilginin sözlü olarak kuşaklar arasında aktarımı,
- c) Örfi hukukun dini hukuka göre daha baskın olması ve kutsal mekânlardır.¹¹

Kazak dini merkezleri çoğunlukla Seyhun vadisinde toplanmıştır. Bunların içerisinde en önemlisi siyasi ve dini birlik sembolü olması sebebiyle Hoca Ahmet Yesevi'nin Türkistan/Yesi şehrinde bulunan türbesidir. Burası ayrıca Kazak Hanları'nın da mezarlarının bulunduğu ve 18. yüzyılın sonlarına kadar da hükümdar ilan edildikleri yerdir. Çünkü Ahmet Yesevi türbesi Kazaklar arasında önemli ve

8 Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Devin De Weese, *Islamization and the Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and the Conversion to Islam in the Historical and Epic Tradition*, University Park, Pennsylvania, Penn State University Press, 1994.

9 Pianciola ve Sartori, a.g.m., s. 9. Ayrıca bkz. Allen J. Frank - Mir Kasım Osmanov, "Introduction", *Qurban-Ali Khalidi, An Islamic Biographical Dictionary of the Eastern Qazaq Steppe (1770-1912)*, (içinde), yay. haz. Allen J. Frank - Mir Kasım Usmanov, Leiden, Brill, 2005, s. xi-xxvi.

10 Pianciola ve Sartori, a.g.m., s. 9.

11 Kazak türbe ve kutsal mekânları hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Aşırбек Kurbanoğlu Müminov, "The Veneration of Holy Sites of Mid-Syrderya Valley: Continuity and Transformation," *Muslim Culture in Russia and Central Asia from 18.th to Early 20.th Century*, (içinde), yay. haz. Michael Kemper - Anke von Kuegelgen - Dmitriy Yermakov, cilt 1, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1996, s. 355-376.

saygı gören bir ziyaret yeridir.¹² Yesi/Türkistan ayrıca Seyhun vadisindeki yerleşik ticaret merkezleri ile bozkırın sınırında önemli bir merkezdir.¹³

Yukarıda değinildiği üzere Kazaklar için Hoca grupları da önemlidir çünkü bunların Hz. Muhammed'in soyundan geldiklerine inanılmaktadır ve bu yüzden de toplumda ayrıcalıklı ve saygın bir konumları vardır. Bu aileler çoğunlukla Güney Kazakistan'da toplanmışlardır. Her ne kadar Türkmenler veya diğer Orta Asya yerleşik topluluklarındaki olduğu gibi siyasi güçleri olmasa da Kazaklar içinde özel ve imtiyazlı bir grupturlar ve yerleşik gruplarda Mollalar ve İřânların¹⁴ oynadığı rolün aynısı oynamışlardır. Hocalar tüm Kazakistan'a yayılmışlardır ama özellikle Seyhun vadisinde yoğun olarak yerleşiktirler ve oldukça da faaldirler.¹⁵ Hocaların gördüğu saygıyı yanlış yorumlayan Rus İdari makamları ve hükümet görevlileri 18. yüzyılda Kazak toplumunun tüm grupları ve katmanlarında okuma-yazma bilen hiç kimse olmadığını iddia etmişler ve Hocaların bu sebepten dolayı önemli oldukları ve saygı gördüklerini iddia etmişlerdir.¹⁶ Bu iddiaya göre okuma yazma bildikleri için dini bilgilerin tümü Hocalar tarafından taşınmış ve sözlü olarak yeni kuşaklara aktarılmıştır. Gerçekte ise bu iddianın kapsamına tüm Kazaklar girmez çünkü Kazakların bir kısmı Seyhun vadisi, Harez, Taşkent ve hatta Buhara ve Semerkant'ta eğitim görmüşlerdir.¹⁷

12 Devin De Weese, "The Politics of Sacred Lineages in 19th-Century Central Asia: Descent Groups linked to Khwaja Ahmad Yasavi in Shrine Documents and Genealogical Charters," *International Journal of Middle East Studies*, cilt 31, sayı 4, 1999, s. 507-530.

13 Yaacov Ro'i, *Islam in the Soviet Union: From the Second World War to Gorbachev*, Londra, Hurst & Company, 2000, s. 360, 386, 394; Ahmed Rashid, *Jihad: The Rise of Militant Islam in Central Asia*, New Haven, Yale University Press, 2002, s. 27; Galina M. Yemelianova, *Russia and Islam: A Historical Survey*, New York, Palgrave Macmillan, 2002, s. 48, 61, 128-129. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Kemal H. Karpat, "The Roots of Kazakh Nationalism: Ethnicity, Islam or Land?," *In a Collapsing Empire: Underdevelopment, Ethnic Conflicts and Nationalisms in the Soviet Union*, (içinde), yay. haz. Marco Buttino, Milan, Feltrinelli, 1993, s. 313-333; Olivier Roy, *The New Central Asia: The Creation of Nations*, New York, New York University Press, 2000.

14 "İşan; din âlimi, tarikat büyüğu, yol gösterici demektir. Türkistan'da ve İdil bölgesinde safi, keramet sahibi, veli anlamına gelen ve ulema veya şeyhlere verilen bir üvandır." Bkz. Ali Abbas Çınar, "Orta Asya Türk Kültüründe İşanlılık Geleneği," *Bilig*, sayı 1, 1996, s. 55.

15 Bkz. Aşırbek Kurbanoğlu Müminov, "Die Qozhas-Arabischen Genealogien in Kasachstan", *Muslim Culture in Russia and Central Asia from 18.th to Early 20.th Century, International and Inter Ethnic Relations*, (içinde), yay. haz. Michael Kemper - Anke von Kuegelgen - Dmitriy Yermakov, cilt 2, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1998, s. 139-210.

16 Ian Wylie Campbell, "Knowledge and Power on the Kazakh Steppe, 1845-1917", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Michigan, Ann Arbor, 2011, s. 3.

17 N. D. Nurtazina, *İslam v İstorii Srednevekovogo Kazakhstana*, Almatı, 2000.

Kazak boyları örfi hukuk (Âdet) ile yönetilmiştir. İslam hukukunun Kazakların örfi hukukuna 17. yüzyılda dâhil edildiği yönünde deliller vardır.¹⁸ Bunda da bozkır bölgesinde İslam dininin kurallarına göre eğitim verecek kişilerin eksikliğinin büyük etkisi vardır. Bununla birlikte Rus idaresi öncesinde Kazakların ananeleri ve örfi hukukları hakkında Ruslar tarafından çok az şey bilinmektedir. Şu bir gerçektir ki bozkırın güney bölgesinde Orta Asya Hanlıkları'na bağlı veya onların koruması altında yaşayan Kazaklar dini uyanış hareketinden en az etkilenen gruptur. Son Kazak grupları Rus idaresine 1860 ve 1870'li yıllarda girdiği için bu bölgelere Rus iktisadi yayılması oldukça sınırlı olmuştur. Zaten Güney Kazakları çoğunlukla Orta Asya'nın yerleşik grupları ile iç içe yaşamışlardır. Diğer gruplarla karışık olarak yaşadıkları için bu Kazakların İslami konulardaki duyarlılıkları ve uygulamaları diğer kuzenlerinininkinden çok farklı değildir. Buna ek olarak temel Kazak İslami kurumları, kutsal yerler, Hoca aileleri bu kısımda daha yoğundur. Güney Kazakistan'da hem geleneksel Kazak toplumsal yapıları hem de Orta Asya'nın İslami kurumları mevcuttur.¹⁹ Fakat Seyhun vadisindeki Kazaklar arasındaki reform ve dini değişim oldukça sınırlı kalmıştır.

Çarlık Rusyası'nın Bozkır Politikası

Rus Çarlığı'ndaki Müslümanlar arasında ortaya çıkan reform hareketinin kökleri 18. yüzyılın sonlarında Rus Çarlığı'nın Müslüman tebaalarının dini yaşayışlarını yeniden düzenleyen uygulamalarına kadar gider. Bununla birlikte II. Katerina'nın saltanat döneminden çok önce, 14. yüzyılda, Ruslar bozkır bölgesindeki sınırlarını korumak için Müslümanlardan yararlanma yoluna gitmiştir. Rus idareciler; Müslüman tercümanları, ajanları, Don Kazakları'nı,²⁰ hatta kukla idarecileri ve hanedanları güvenliklerini temin etmek ve bozkır bölgesindeki sınırlarını genişletmek için kullanmıştır. Rus devletinin Müslümanlar üzerindeki hâkimiyetini güçlendirebilmek için yine Müslümanlara ihtiyacı olmuştur.²¹ Yeni politikalarını desteklemek için Rus yerel idarecilerin 18. yüzyıl boyunca resmi dini kurumlar kurmaya başladığını görülür.²² Bu kurumlardan ilki 1730 yılında Ufa'da kurulmuştur. Yine bu yaklaşımın kapsamında 1742 yılında yeni kurulan

18 Virginia Martin, *Law and Custom on the Steppe: The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century*, Londra, Routledge, 2001, s. 1. Ayrıca bkz. S. Zimanov ve N. Öserov, *Qazaq Âdet-Ghurup Zhangdarina Shariatting Aseri*, Almatı, 1998.

19 R. M. Mustafina, *Predstavleniia, Kul'ty i Obriady u Kazakhov*, Almatı, 1992.

20 Don Kazakları hakkında bkz. Yusuf İslam Yılmaz, "Don Kazakları'nın Osmanlı Topraklarına Göçü ve İgnat Nekrasov'un Vasiyeti", *Kadim*, sayı 1, 2021, s. 37-52.

21 Campbell, a.g.t., s. 1.

22 Allen J. Frank, *Islamic Histiography and Bulgar Identity Among the Tatars and Bashkirs of Russia*, Leiden, Brill, 1998, s. 26-38.

Orenburg (*eski Or şehri*) şehrine Rus makamları tarafından bir Ahund/Hoca atanmıştır. Çarlık İdaresi tarafından atanan bu Hoca'nın adı İbrahim bin Tilak Muhammet'tir. Rus kaynaklarında ise adı İbrahim Tliakov olarak geçmektedir. Şehre atanan bir diğer Ahund ise Kazaklar ve Orta Asya Ceditçileri için oldukça önemli bir isim olan Şehabettin Mercani'dir. (1818-1889) Mercani bu şehrin bilinen ilk Ahundu'dur.²³ 18. yüzyılda hazırlanan pek çok resmi dokümanda ve Avrupalı seyyahların gezi notlarında Kazak bozkırında pek çok Tatar mollanın olduğundan ve Kazak Hanlarının hizmetinde kâtip olarak görev yaptıklarından bahsedilmektedir. Her ne kadar bunlardan bazıları casus olarak nitelense de, Kazak Hanları için oldukça önemlidirler çünkü Kazak Hanları onları öğretmen, danışman veya kâtip olarak kullanmıştır.²⁴

18. yüzyılda özellikle II. Katerina'nın saltanat dönemi Müslümanlara ve İslam'a yönelik yeni bir yaklaşımın uygulamaya konulduğu bir dönemdir. Bu politika düşünüldüğü ve planlandığı kadar etkili olmasa da Rus devleti ve onun tebaası olan Müslümanlar arasında kurulan sistem 1917'ye kadar devam etmiştir. Katerina'nın geliştirdiği ve uyguladığı politikalar ve bunların Rusya Müslümanları üzerindeki etkileri sayısız çalışmaya konu olmuştur. Bu bağlamda Ufa merkezli Orenburg Müftülüğünün kurulması ve Volga-Ural bölgesindeki Müslümanlara sosyal hakların verilmesi, Müslüman Bulgar kimliği altında belirli bir dereceye kadar birleşmiş bir topluluğun ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Buna ek olarak yaşanan gelişmeler ortak bir İslami söylem, iç ve dış ticaret sonucunda da hızla zenginleşen ve gelişen bir girişken bir tüccar grubunun da oluşması için gereken zemini de sağlamıştır. Başka bir deyişle Katerina'nın yaklaşımı sayesinde Müslüman toplumu ve onun kültürel kurumları Çarlık Rusyası'nın devlet yapısına dâhil olmuş ve imparatorluk tarafından da kabul görmeye başlamıştır.²⁵

II. Katerina'nın yayılma politikasında Kazak bozkırının ayrıcalıklı bir yeri olmuş ve Kazakistan Müslüman toplumun Çarlık Rusyası'na entegre edilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Katerina'nın Rusya Müslüman toplumunu düzenleme ve entegre etme çabası sadece bu grupların daha iyi ve etkin bir şekilde idare edilmesi düşüncesinden kaynaklanmamıştır. Kazak bozkırını ile irtibatlı oldukça

23 A. A. Sazanov, *Pod Stiagom Rossii: Sbornik Arkhivskikh Dokumentov*, Moskova 1992, s. 375-380. Ayrıca bkz., Şehabeddin Mercani, *Mustafad El Ekber fi Ahvali Kaan ve Bulgar*, Kazan, 1900, s. 209-210.

24 Allen J. Frank, "Tatarskie Mully Sredi Kazakhov i Kirgizov v XVIII-XIX Vekakh", *Kul'tura, Iskusstvo Tatarskogo Naroda: Istoki, Traditsii, Vzaimosvazi*, Kazan, 1993, s. 124-131.

25 Frank, *Islamic Histiography...*, s. 197-199. Ayrıca bkz. Charles Robert Steinwedel, "Invisible Threads of Empire: State, Religion and Ethnicity in Tsarist Bashkiria, 1773-1917", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Columbia University, New York, 1999.

önemli bir dış yansıması da vardır. Zaten Rus Çarlığı'ndaki ilk İslami kurumun Başkurdistan'ın bozkır sınırındaki kısmında 1730 yılında kurulması tesadüf değildir. Katerina döneminde Volga-Ural bölgesi Müslümanlarının, özellikle de din adamları Çarlık idaresine sadece diplomatik ve siyasi faaliyetlerde yardımcı olmakla kalmamış, ayrıca bölgede dini altyapıyı da kurmuşlardır. Bunun sonucunda Kazak göçebeleri Çarlık Rusyası'nın İslam dinine yönelik politikasına entegre edilmiştir.²⁶ Bu kapsamda, bahsi geçen dönemde kullanılan "Rus İslamı'nın kurumsal yapıları" tabiriyle Sufilik ve medrese eğitim sistemine atıfta bulunulmuştur.²⁷ Bu iki sistem Rus kanunlarına tabi olarak, Orenburg Müftülüğü ve Rus idari makamları tarafından idare edilmiştir. Bu entegrasyon Kazakları da etkilemiştir ancak Kazaklar da bu işe gönüllü olmuştur. Bunun sonucunda da entegrasyonunun Kazak toplumsal yapıları ve katmanları üzerinde büyük etkisi olmuştur. 1782 yılından itibaren Katerina, Kazak yerleşim yerlerinde cami ve medrese yapımına destek vermiş bu kurumlara personel temini ve tayinine yardımcı olmuştur. (*Orenburg, Troitsk, Petropavlovsk ve Verkhneuralsk gibi*) Cami yapımını desteklemenin gerek siyasi gerekse de iktisadi yönden sayısız faydası olmuştur. İlk olarak cami ve medreselerin mevcudiyeti çoğunlukla Kazak Hanlarını cezbetmiş ve sonuçta onların istekleri doğrultusunda daha fazla cami yapılmıştır. Camilere de Volga-Ural bölgesinden gelen din görevlileri atanmıştır. Bu kişilerin Rus idaresiyle yakın irtibatı vardır ve atanmalarında da bu yakınlık haliyle oldukça etkili olmuştur. Yine camiler ve medreseler dini pratikleri öğrenmek isteyen veya yerine getirmek isteyen göçerleri, öğrencileri kendine çekmiş ve bunun sonucunda bu yeni ortaya çıkan çekim merkezlerinde belli büyüklükte bir nüfus toplanmıştır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak da ticari ve iktisadi faaliyetler de cereyan etmeye başlamıştır. Tüm bunlar Rus idaresinin vergi tahsildarlarını da bölgeye çekmiştir. Çünkü sürekli konar-göçer yaşayan Kazaklar en kolay buralarda toplu olarak bulunmuş ve vergiler en kolay ve zahmetsiz olarak bu yeni kurulan ve gelişen merkezlerde tahsil edilmiştir. Bu yüzden de Rus yönetimi tüm kaza ve kasabalarda cami yapımına müsamaha göstermiş, hatta bazı yerlerde desteklemiştir. Bu durum da özellikle Rus kaynaklarında sıklıkla tekrarlanan Kazak toplumunun devlet idaresinden yoksun bir toplum olduğu, boylar halinde ve dağınık şekilde yaşadıkları; Kazakların yerleşik hayatı ve devlet düzenini Rus idaresi sayesinde tanıdığı iddiası ortaya atılmıştır. Yine bu iddialar kapsamında Kazak Hanlarının Kazak boy ve aşiretleri üzerinde hiç bir gücü ve yaptırımı olmadığı da Rus kay-

26 Steinwedel, a.g.t., s. 50-54.

27 Allen J. Frank, *Muslim Religious Institutions in Imperial Russia: The Islamic World of Novouzensk District and Kazakh Inner Horde*, Leiden, Brill, 2001, s. 314-317.

naklarınca öne sürülmüştür.²⁸ Bu iddiaların arka planındaki düşünce ise Kazak toplumu ve bozkırına düzen ve istikrarın Çarlık idaresi sayesinde geldiğidir.

Kazak bozkırında cami ve medreselerin kurulmasının teşviki ve desteklenmesine ek olarak, Volga-Ural ulemasının organize edilmesi de Katerina'nın idaresine dönemine denk gelmektedir. Bu politika Volga-Ural bölgesi ulemasını etkilemiş ve Orenburg Müftülüğü'nün kurulmasını sağlamıştır. Katerina'nın takip ettiği politika ayrıca Ufa Müftülüğü'nde görev yapan ve siyasi bağlılıklarını ispatlamış olan Tatarları da etkilemiştir. Bu kişiler Kazaklarla olan ilişkilerinde Ruslara oldukça yardımcı olmuştur ve daha sonra da bu politikanın uygulamaya konulmasında başat roller üstlenmişlerdir. Buna en iyi örnek ilk Orenburg müftüleri olan Muhammedcan El-Hüseyin (1788-1824) ve Abdüsselam bin Abdurrahim'dir. (1825-1840) Muhammedcan El-Hüseyin ayrıca bozkır bölgesinde Çarlık Rusyası için elçilik de yapmıştır. Abdurrahim ise Orenburg Sınır Komisyonu ve Bozkır İdaresi'yle²⁹ oldukça yakın ilişkiler kurmuştur.³⁰

Rus idareci ve devlet görevlileri ile Ruslaşmış Kazak soylularının 19. yüzyılın ikinci yarısında yapmış oldukları sayısız tespitin ışığında diyebiliriz ki II. Katerina'nın *Kazakların Müslümanlaştırılması* politikası ile Rus idaresi, Kazakları Rus idari yapısına entegre etmek için oldukça etkili bir yol keşfetmiştir. Bu entegrasyonda da Rus *İslami* kuruluşları çok önemli bir rol oynamışlardır. Bununla birlikte şu da bir gerçektir ki Katerina'nın bu pragmatist yaklaşımı 19. yüzyıl Kazak toplumunu dönüştürecek uyanış ve reform hareketine kültürel ve yapısal bir taban da oluşturmuştur.

Tatar Uleması

Tatar uleması Kazak Orta Cüz'ünün Rus idaresini kabul etmesinde oldukça önemli bir rol oynamıştır. 1817'de Çarlık yetkilileri iki Tatar Mollayı Kazak

28 Virginia Martin, "Kazakh Chinggisids, Land and Political Power in the Nineteenth Century: a Case Study of Syrymbet", *Central Asian Survey*, cilt 29, sayı 1, 2010, s. 79-102. Ayrıca bkz. David Sneath, *The Headless State: Aristocratic Orders, Kinship Society, and Misrepresentations of Nomadic Inner Asia*, New York, Columbia University Press, 2007.

29 Bozkır Genel Valiliği hakkında bkz. S. N. Abaşın - D. Y. Arapov - N. Y. Bekmahanova, *Tsentralnaya Aziya v Sostave Rossiyskoy İmperii* [Rus İmparatorluğu Terkibinde Merkezi Asya], Moskova, Novoye Literaturnoye Obozreniye, 2008. Ayrıca bkz. Gülnar Kara, "19. Yüzyılda Çarlık Rusyasının Kazak Cüzlerinde Gerçekleştirdiği İdari Reformlar ve Neticeleri", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt 36, sayı 6, Temmuz 2021, s. 373-384.

30 Danil D. Azamatov, "The Muftis of the Orenburg Spiritual Assembly in the 18th and 19th Centuries: The Struggle for Power in Russia's Muslim Institution", *Muslim Culture in Russia and Central Asia from 18.th to Early 20.th Century*, yay. haz. Michael Kemper - Anke von Kuegelgen - Allen J. Frank, cilt 2, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1998, s. 355-384.

Orta Cüz'ü Sultanı Süyük Ablayev'i Rus hâkimiyetini kabul etmesi konusunda ikna ettikleri için nişanla ödüllendirmiştir. 1822'de Semipalatinsk'in Rus Valisi bu şehirden 4 Mollayı (Başkanlarının adı Taşpolat Molla idi.) Orta Cüz'ü Rus idaresine ikna etmek için görevlendirmişti. Benzer şekilde 1846'de Abdulla(h) Menlibayev isimli bir başka Molla, Kazaklara Ruslara karşı nasıl davranmaları gerektiğini açıklayan dokümanların hazırlanmasında görev almıştır.³¹

19. yüzyılın ilk yarısında Rus idareciler Kazak volost (kaza) veya prikazlarında (sancak) imam olarak görev yapmaları için genellikle Tatar Mollaları atamışlardır. Genellikle bu Mollalardan birisine Orenburg Müftülüğü tarafından resmi izin verilmiş ve yerel Rus idareciler tarafından da bölge imamı olarak kabul edilmiştir. Kazak tarihçi Kurban Ali Halidi bu süreçle ilgili olarak Muhammed Sadık Hazret bin Mulla İsmail'in 1820'de bu pozisyona yerel idare tarafından atandığı konusunda bilgi vermektedir.³²

Bozkır Kazak Toplumunda Dini Uyanış

Müslüman topluluklara ve İslami kurumlara karşı Çarlık Rusyası'nın izlediği tutumun değerlendirilmesi Kazak bozkırının Rus idaresi altındaki dönemini anlayabilmek için oldukça önemlidir. Bununla birlikte Bozkır bölgesi Müslüman topluluklarının nasıl ve ne şekilde organize oldukları ve Rus idaresi altındaki dini uyanışın nasıl yayıldığını anlamak bu çalışmanın amaçları arasındadır. Bunun da ötesinde Kazak bozkırındaki uyanışın itici gücü olan iktisadi bağları, Çarlık Rusyası tarafından kurulan ortak dini kurumları, Sufiliği anlamaya çalışmak bu yazının amaçları arasında yer alıyor. Kazak bozkırındaki değişimin dikkate değer bir başka özelliği de Rusya ile doğrudan irtibatlı olan dini kurumların yayılmasında gözlemlenen dinamizmdir. Bu yayılmanın sonucunda yenilikçi eğitim sisteminin (Ceditçilik) uygulanması ve okuryazar oranını artmasıyla Kazak toplumunun kendisinin dini dönüşümüdür.

Kazak Bozkırında Ticaret ve Dini Eğitim Ağı

Kazakların Çarlık Rusyası'nın idaresi altına girmesinin en kayda değer ve uzun vadeli ekonomik sonucu, Kazak bozkır bölgesi ile Rusya arasında ekonomik bağların gelişmesidir. 19. yüzyıldan önce Kazakistan Rusya açısından sadece Orta Asya'ya, Çin'e, Hindistan'a diğer yanda da Sibirya ve Aşağı Volga'ya giden ticaret yolları üzerinde bulunan ve bu yüzden de kontrol edilmesi gereken bir yerdir. 18. yüzyılda özellikle Orenburg, Petropavlovsk ve Semipalatinsk, ticaret fuarlarının düzenlendiği, Orta Asya kervan ve ticaret yollarını yönlendiren mer-

31 Sazanov, a.g.e., s. 392-393 ve 401-402.

32 Kurban Ali Halidi, *Tevarih-i Hamse-i Şarki*, Kazan, 1910, s. 407.

kezler haline gelmiştir. Buralarda Kazaklar ve Rus tüccarlar bir araya gelmiştir. 18. yüzyıl sonunda bu merkezlerdeki Müslümanlar ticarete hâkim olmuştur. Bunların bir kısmı bağımsız çalışan tüccarlar olduğu gibi bazıları da Rus tüccarların ve işletmelerinin mümessilliğini yapan kişiler olmuştur. Bu tüccarlar diplomat, casus veya Kazak Hanları'nın danışmanı adı altında Ruslarla yakın irtibat halinde çalışmıştır. Yine bu tüccarların çoğu eğitimli kişiler oldukları için Kazak liderlere dini konularda danışman olarak da yardımcı olmuştur.³³

Sermayenin yoğun bulunduğu yerlerde yoğunlaşmış olan kervan ticaretinden farklı olarak bozkır ticaret yapısı hemen her yerde yaygındır. Bozkır geneline dağılmış bu ticaret merkezlerinde Kazaklar kendi hayvanlarından elde ettikleri ürünleri satmış, karşılığında da bozkır bölgesine sınır alanlarda yetiştirilen buğday almış veya değiş-tokuş yapmışlardır. Bozkırda günden güne gelişen buğday ticaretinin Çarlık Rusyası'na da önemli faydaları olmuştur. Bu ticarettten elde edilen gelir sayesinde Rus köylülerinin ve Don Kazakları'nın bozkır bölgesindeki iskânı desteklendiği için iskân girişimleri daha ekonomik hale gelmiştir. Keza buğday taşınması zor ve masraflı bir ürün olduğu için Merkezi Rusya'da değil de üretildiği yerin yakınında tüketilmiş bu da taşıma maliyetinin azalmasına sebep olmuştur. Ayrıca tüm bu sayılanlar sonucunda sınır bölgesinde bölgesel bir buğday pazarı oluşmuş ve ticari hayat hareketlenmiştir. Bu sayede bölgede 19. yüzyılın sonlarında demiryolu hatları inşa edilene kadar, tahıl üretim kapasitenin atıl kalmasının da önüne geçilmiştir.³⁴

Bozkır bölgesinde yaygın olan bir başka ticaret türü de göçebe Kazakların arasında faaliyet gösteren gezgin tüccarlar tarafından kurulan sistemdir. Bozkırdaki bu ticaret Orta Asyalı tüccarların kontrolü altında olmuş ve bu tüccarlar Kazakların ürettikleri ürünlerle Orta Asya'da üretilenlerin değiştirilmesini sağlamıştır. 1750'li yıllardan itibaren Volga-Ural bölgesi ahalisi de bu ticaret ağına katılmış ve paylarını her geçen gün arttırmıştır. Tatarlar ucuz mal edilen Rus mallarının gerek Kazak steplerine gerekse de Orta Asya pazarına girmesini hızlandırmıştır.

Orta Asyalı tüccarların beraberlerinde getirdikleri mallar çoğunlukla zengin ve varlıklı Kazaklara hitap ederken Tatarlar daha ucuz ve gündelik hayatta kullanılabilir malları getirip satmışlar ve bu sayede de Kazakların daha geniş bir kısmına ulaşmışlardır.³⁵ Bölge ticaretindeki pazar paylarını her geçen gün arttır-

33 Sazanov, a.g.e., s. 387-392.

34 N. G. Apollova, *Ekomiçeskiye i Politiçeskiye Svyazi Kazahstana s Rossiey v XVIII-nachale XIX v.*, Moskova, 1960.

35 Allen J. Frank - Mir Kasım Usmanov, *Materials for the Islamic History of Semipalatinsk: Two Manuscripts by Ahmed Wali al-Qazani and Qurban Ali Khalidi*, ANOR 12, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 2001, s. 75.

malarının temel sebeplerinden birisi de bu durumdur. Bozkırdaki ticari faaliyetlerin konusu olan bir başka ticari meta da dini kitaplardır. Bu dini kitaplar Kazakların dini konulardaki bilgilerini ve hassasiyetlerini de arttırmıştır. Bu kitaplar bozkırda kolayca bulunmuştur çünkü Kazan, Orenburg ve Ufa'daki matbaalarda çok ucuza basılmışlardır. Bu yüzden Kazak göçebe ticaretinin dini bir yönü de vardır. Ticari faaliyet ve dini eğitim çoğunlukla aynı kişiler tarafından yerine getirilmiştir. Öyle ki 19. yüzyılın sonlarında bazı Tatar öğretmenlerin zararlı fikirleri yüzünden Bozkır bölgesine girişleri yasaklandığında bu kişiler kendilerinin gezgin tüccarlar olarak tanıtılmışlar ve Rusların engellemelerini aşarak Kazaklara dini eğitim vermeye devam etmişlerdir.³⁶

Kazak Bozkırında Sufilik ve Dini Eğitim Ağı

Kazak bozkırının İslami kurum, kuruluş ve teşkilatlarının yoğunlaştığı şehir merkezlerinin tam anlamıyla kendi karakter ve özelliklerini yansıtmadıkları aşikârdır. O dönemde Rusya'daki en büyük İslami merkezlerden biri Orenburg'tur. Volga-Ural bölgesindeki dini uyanışın ve bununla da irtibatlı olarak okuma-yazma oranını arttırmak için verilen eğitim faaliyetlerinin merkezi Orenburg olmuştur. Bu kültürel hareketlilik sonucunda yeni düşünceler ortaya çıkmış, buradan da imparatorluk genelindeki Türk ve Müslüman halklara yayılmıştır. Bu bağlamda Fahreddin Razi ve Murad Remzi'nin Volga-Ural bölgesini anlatan biyografik sözlüklerinin büyük kısmı da Orenburg'ta yazılmış ve basılmıştır. Çünkü Orenburg Volga-Ural bölgesinin en önemli matbuat merkezidir. Aynı zamanda Orenburg, Kazaklar açısından da önemli bir dini ve iktisadi merkezdir. Bunun sonucunda şehir hem Kazak hem de Tatar yenilenme hareketinden izler taşımıştır. Ayrıca gerek Kazakların gerekse de Tatarların dini yapılanmalarının denenmesi için gereken fikri zemini sağlamıştır. Çünkü farklı gruplar burada birbirleriyle rahatça etkileşime geçebilmiştir. Bununla birlikte, doğuya doğru gidildikçe durum değişmiştir. Kazak bozkır şehirlerindeki dini teşkilatlanmalara Volga-Ural bölgesi biyografilerinde fazla değinilmemiştir. Örneğin Troitsk şehrinin Sufileri ve eğitimcileri özellikle Murad Remzi'nin çalışmasında oldukça detaylı anlatılmıştır çünkü Remzi de bu şehirde yaşamıştır. Fakat Petropavlovsk'la ilgili çok fazla bilgi yoktur ve bu şehirde faaliyet gösteren kişilerin sayısı bir düzineyi bile zor bulmakta, Semipalatinsk'ten ise sadece bir isim verilmektedir. Oysaki o dönemde Semipalatinsk bölgedeki en önemli dini merkezlerden birisidir. Uzaklık, ulaşım zorluğu gibi coğrafya ile ilgili faktörler bu kopukluğa sebep olmuş gözükmemektedir.

36 Şeriazdan Elevkenov ve Cumakız Şalginbayeva, *Kazak Kitabının Tarihi*, Almatı, 2000.

Semipalatinsk ve Petropavlovsk'taki eğitmenler ve din adamları sadece Volga-Ural bölgesine bağlı kalmamıştır. Batı Sibirya bölgesi ile de ilişki tesis etmişlerdir. Ayrıca Tatarlara ek olarak Orta Asyalı Tacik ve Sart tüccar gruplarının da Kazak bozkırındaki mevcudiyeti Orta Asya ile de doğrudan ve kısmen kesintisiz irtibat kurulmasına imkân vermiştir. Bu irtibat sonucunda Tacik, Sart ve diğer Orta Asyalı diğer gruplara mensup tüccarlar özellikle Semipalatinsk ve Akmolinsk/Akmola şehirlerinde yoğun olarak faaliyet göstermişlerdir. Semipalatinsk'in İslami tarihini anlatan çalışma sayesinde şehirdeki dini yapılanmanın durumunu tahmin edebiliyoruz. Bize fikir veren bu çalışmalardan ilki Ahmet Veli El-Kazani adlı bir Tatar tarafından 1888 yılında kaleme alınmıştır. Kazani bir Sufi'ydi ve şehirdeki ortaokulda da öğretmenlik yapmıştı. İkinci çalışma ise Çin sınırındaki Çuğuçak kasabasında imam olarak görev yapan Kazak tarihçi Kurban Ali Halidi tarafından yazılmıştır.³⁷ Halidi, Semipalatinsk'te de bulunmuştur ve bölgeyi anlatan eserini 1912'de tamamlamıştır. Bu çalışmalarda ismi zikredilen kişiler Rus Müslümanlarının elit kesimi olarak nitelendirilebilirler. Semipalatinsk'te görev yapmış imamların büyük kısmı Volga-Ural bölgesi kökenlidir. Bu kişiler doğdukları yer ile bağlarını koparmamışlardır. Fakat imamların dikkate değer bir kısmı da Kazak'tır. En yetenekli, bilgili imamlar Orta Asya'da, özellikle de Buhara'da eğitim görmüşlerdir. İmamların geri kalanı ise Volga-Ural bölgesinin ünlü medreselerinde eğitim almıştır. Bu medreseler; Kazan vilayetindeki Kışkar, Vyatka vilayetindeki Maçkara ile Aday, Samara vilayetindeki Çalpu'dur. Üst Kamenevorsk (Öskemen), Zaysan ve Ayagöz gibi kentlerdeki yerel dini merkezlerde de Semipalatinsk'te eğitim görmüş kişiler istihdam edilmiştir. Bu zikredilen iki çalışmanın da gösterdiği üzere Semipalatinsk Kazakistan'daki önemli dini, kültürel ve ekonomik merkezlerden birisidir ve Buhara ile de önemli ve güçlü bağları vardır.³⁸ Semipalatinsk merkezli bu teşkilatlanma Çarlık Rusyası sınırları dışına da uzanmıştır. Kurban Ali Halidi Çin kontrolü altındaki Çuğuçak'ta hizmet vermiştir. Benzer şekilde, İrtiş Nehri'nin yukarı çıkırında, Doğu Türkistan'ın kuzeybatı kısmında Semipalatinsk'te yetişmiş Tatar din adamları 1904 yılında kurulan Abakiye Medresesi'nde eğitim vermişlerdir.³⁹

37 “Kurban Ali Halidi'nin bu çalışmasının ismi Tevarih-i Hamse-i Şarki'dir. İddialara göre bu eserini yazarken Wilhelm Radloff ve Nikolai Katanov kendisine ihtiyacı olan bilgileri sağlamıştır.” Daha fazla bilgi için bkz. Nathan Light, “Muslim Histories of China: Historiography across Boundaries in Central Eurasia”, *Frontiers and Boundaries: Encounters on China's Margins*, yay. haz. Zsombor Rajkai ve Ildikó Bellér-Hann, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2012, s. 160.

38 Frank - Usmanov, a.g.e., s. 75.

39 Nebizhan Mukamethanuli, *Kıtaydaki Kazaktardın Koghamgiğ Tarihi (1860-1920 zhzh.)*, Almatı, 2000, s. 252.

Semipalatinsk bozkır bölgesindeki diğer Müslümanların yoğun olarak bulunduğu merkezlerden ayıran bir dizi sebep daha vardır. Volga-Ural bölgesinin önemli şehirlerinden birisi olan Kazan ve Astrahan'ın da dâhil olduğu merkezlerin hepsinde Müslüman nüfus azınlıkta kalmış ve birbirinden ayrı bölgelerde ve kasabalarda izole halde yaşamıştır. Orenburg yakınlarındaki Kargalı ve Petro-pavlovsk yakınlarındaki Mamliutka kasabaları buna en güzel örneği teşkil eder. Fakat Semipalatinsk'te durum farklı olmuş, şehirde Müslüman nüfus 19. yüzyılın başından itibaren ekseriyeti teşkil etmiştir. Bu da halkın psikolojisini olumlu yönde etkilemiş, Çarlık Rusyası yönetiminin kültürel ve idari baskısını daha az hissetmelerine sebep olmuştur. Bu yüzden 19. yüzyılın ikinci yarısında şehri ziyaret eden seyyahlar şehrin “doğulu görünüşünü” anlatmadan geçememişlerdir. Çünkü şehir Kazak bozkırı boyunca sıralı tüm diğer Rus sınır şehirlerinden oldukça farklı bir görünümdedir. Bir diğer farklılık da Semipalatinsk'in nüfus yapısındadır; şehirdeki Müslüman grup oldukça homojendir çünkü tamamı Kazak'tır. Oysa diğer merkezlerde Müslüman nüfusun en önemli kısmı Tatarlardan oluşturmuştur.⁴⁰

Kazak Bozkırında Dini Kurumlar

Kazakistan'daki dini kurumlar şehirlerde 18. yüzyılın sonlarında kurulmaya başlamıştır. Bu durum 19. yüzyılda daha da hız kazanmış, Volga-Ural bölgesinden gelen Müslümanlar bu kurumlar için gereken kurumsal altyapıyı kurmuştur. Kurulan bu idarenin birleştirici unsurları sırasıyla:

Orenburg Müftülüğü (imam, müderris gibi eğitim personelinin teftişinden ve kontrolünden sorumluydu),

Yerel düzeydeki sivil Rus idarecileridir. Bu kişiler kendi bölgelerindeki Müslüman din adamlarının seçiminde son sözü söyleme, cami ve medreselerin kurulması iznini verme hakkına sahiptiler.

Çarlık idaresinin yöneticileri, pek çok orta seviye Müslüman din adamının, siyasi ve iktisadi yönden önemli bölgelerin imamlarının tayini ve atamasında müdahil olmuştur. Rus Ortodoks kilisesi mensupları da camii inşaatları konusunda sınırlı müdahale hakkına sahiptiler ama Müslüman din adamlarının seçiminde kesinlikle karışma hakları yoktur.⁴¹

Görüldüğü gibi, bozkır bölgesine ve Kazaklara yönelik Rus devlet politikası Orenburg Müftülüğü'nün kurulmasının en önemli sebebidir. Volga-Ural Müslümanları Rus devletinin ve onun ekonomik gücünün bozkır bölgesinde tesisi ve yayılmasına büyük katkıda bulunmuştur. Bir tarafında Orenburg Müftülüğü'nün

40 Frank - Usmanov, a.g.e., s. 1-9.

41 Frank, *Muslim Religious Institutions in Imperial Russia...*, s. 120-124.

diğer tarafında ise yerel sivil ve askeri yöneticilerin söz sahibi olduğu bu iki başlı idari yapı Kazak bozkırının içlerine doğru kademe kademe yayılmıştır. Volga-Ural bölgesinden farklı olarak, çünkü bu bölgede yerleşik Müslüman gruplar yaşamaktadır, istikralı idari yapıları vardır ve istikrar dönemi uzun zamandır da bozulmamıştır, Kazak bozkırındaki Rus hâkimiyeti oldukça hassas, değişken ve istikrarsız olmuştur. Bu değişken yapının en önemli nedeni Kazak hanlarının 1740'tan sonra kendilerini Rus Çarlığı'nın vasalları olarak ilan etmiş olmalarıdır. Orta Asya Hanlıklarının 1860 ve 1870 yıllarında Çarlık Rusyası'nın kontrolüne girmelerine kadar Kazak bozkırı bir sınır bölgesi olarak kalmıştır. Bu kendine has yapı yüzünden Kazak bozkırının herhangi bir yerinde durum aniden değişebilmiştir. Kazakistan'ın büyük kısmı batıdaki Orenburg ya da kuzeydoğdaki Omsk'tan idare edilmiştir. Bölgenin büyük kısmında 1798-1868 arasındaki dönemde Orenburg Müftülüğu şehirler ve kasabalardaki imam ve ahund'ların yeterliliklerinden sorumlu olmuştur. Tipik olarak her Kazak volostunda atanmış bir ahund, küçük Kazak boylarının da kendi imamları vardır. Bu kadroların çoğunu Volga-Ural bölgesinden gelen Tatarlar doldurmuştur ama bu durum 19. yüzyılda yavaş yavaş değişmeye başlayacaktır. Kazaklar da bu pozisyonları kademe kademe doldurmuştur. Oynadığı rol açık olmasa da Orenburg Müftülüğu, bu din adamlarının teftişlerini yapmış, yeterliliklerini sınamıştır. Bu din adamlarının büyük kısmına Orenburg Müftülüğu tarafından icazetname verilmiştir. Bu icazetnamelerin ismi Müslüman kaynaklarında *Mansurli* veya *Ukazni* olarak geçmektedir. Ancak Kazak bozkırındaki Orta Asya kökenli tüccarların bulunduğu yerlerde de görev yapan İmamlar ve diğer din adamlarının tamamı Orenburg Müftülüğu tarafından denetlenmemiştir. Bu gruplar 1870'lere kadar yabancı oldukları için kendi kendilerini idare etmiş, merkeze oldukça zayıf idari bağlarla bağlı oldukları için bu bölgede hemen hiç kimse onlara karışmamıştır. Orta Asya'nın ilhakından sonra ise Türkistan Genel Valiliği'nin tebaası oldukları için bozkır bölgesinde denetimden tamamıyla bağışık olmuşlardır.⁴²

1868'de St. Peterburg'taki Çarlık idarecileri Kazakistan'ı Orenburg Müftülüğu'nün sorumluluk alanından çıkarmıştır. Fakat Ruslar tarafından yoğun olarak iskân edilmiş olan Orenburg ve Troitsk şehirlerini bu düzenlemenin kapsamının dışında tutma yoluna gitmiştir. Benzer şekilde Seyhun vadisi, 1860'ta Hokand Hanlığı'ndan ayrılmıştır. Yedisu (*Semireçye*) bölgesi de 1820'de Rus kontrolü altına girmiş, Türkistan Genel Valiliği'ne bağlanmış ve Genel Vali Kaufman tarafından da Semerkant'tan yönetilmiştir. Ancak Kaufman ve ondan sonra gelen genel valiler daha önce olduğu gibi otoritelerini Orenburg Müftülüğu ile paylaş-

42 Frank – Usmanov, a.g.e., s. 31-33.

mişlar ve iki başlı bir yönetim şeklinin ortaya çıkmasına izin vermemişlerdir. Bununla birlikte bozkırın geri kalan kısımları Orenburg ve Omsk'tan yönetilmeye devam etmiş, Orenburg Müftülüğü'nün sarsılan otoritesi 1883'ten sonra yeniden tesis edilmiş ve bu durum 1917'ye kadar değişmeden devam etmiştir.

Kısmen daha iyi bir idari yapı Urallar ile Volga Nehri'nin arasındaki İç Orda'da ortaya çıkmıştır. Bu bölgede 1830-1845 yılları arasında Cengiz Hanın soyundan geldiğini iddia eden yerel idareci Cihangir (Cangir) Han Orenburg Müftülüğü'nü örnek alarak kendi idari modelini kurmuştur. Han'ın 1845'te ölmüş olmasına rağmen kurduğu sistem 1868 yılına kadar müdahalelerden uzak kalmış ve tamamıyla bağımsız olarak çalışmıştır. Cihangir Han'ın kurduğu bu yapılanma Volga-Ural bölgesi kökenli âlimler tarafında idare edilen merkezileşmiş bir idari bürokrasiden oluşmuştur. Bu âlimlerin başında Cabir Ahund ibn Hamid isimli Orenburg'lu bir din adamı bulunmuştur. Aynen Orenburg Müftülüğü gibi İç Orda'daki dini idare de aşiretler ve boylara gönderilen imamları sınava tabi tutmuş ve icazet vermiştir.

Cihangir Han ayrıca Volga-Ural bölgesindeki medreselerde, özellikle de Ast-raham, Steribaşe ve Sterlimak'ta okuyan Kazak öğrencileri himaye etmiştir. Bu sayede Cihangir Han'ın son yıllarında İç Orda bölgesindeki din adamlarının sayısında önemli bir artış meydana gelmiştir. Buna ek olarak Kazaklar Sufilik ağıyla da daha fazla entegre olmuşlardır. Cihangir Han'ın takip ettiği politikaların bir sonucu olarak İç Orda'daki Kazak göçerlerin dini, içtimai hayatlarında köklü ve kalıcı değişiklikler meydana gelmiştir.⁴³

Kazak Toplumunun Dini Kültürü

Çarlık Rusyasındaki Müslüman siyasi ve iktisadi eliti İslami kurum, yapı, anlayış ve kuruluşları Kazaklara ve Kazak bozkırına taşımıştır. Bu önemlidir ve aydınlatılması gereklidir çünkü İslami eğitim konusu Kazak bozkırın dini tarihinde aydınlatılması gereken bir konudur.⁴⁴ Çarlık Rusyası döneminden bu yana cami, medrese, gibi temel İslami kurumlar en alt seviyeden en üste kadar hep bu kişiler tarafından kontrol edilmiştir. Bununla birlikte Orta Asya, ama özellikle de Kazak toplumunun kendisi bu kurumlarını kabulü ve benimsenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Volga-Ural bölgesinde olduğu gibi Kazak bozkırında da orta halli veya fakir kesim cami ve medrese yapımına varlıklı kesime nazaran daha fazla destek olmuş ve katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte, Kazak bozkırında gerek Rus gerekse de Müslüman kaynakları Kazak göçerlerin İslami eğitime olan

43 Frank, *Muslim Religious Institutions in Imperial Russia...*, s. 278-305.

44 Pianciola - Sartori, a.g.m., s. 15.

büyük ilgisinden bahsederler. İslami eğitim ve duyarlılığı yayan iki ana mecra Göçebe okulları (Bu okullar gezgin öğretmenler tarafından idare ediliyorlardı.) ve Kazak dilinde verilen din eğitimi sayesinde İslam dininin inceliklerinin ve uygulamalarının daha kolay öğrenilmesidir.

Göçebe Okulları

Göçebe mektep ve medreseleri ilk kez Orta Asya göçebelilerinin İslam'a girişleri sırasında ortaya çıkmıştır. Örneğin Başkırtların 18. yüzyılda yazlık olarak konakladıkları yerde bir medreseleri olduğunu bilinmektedir.⁴⁵ Benzer şekilde yine 18. yüzyılda bazı Kazak Hanlarının kendi yurtlarında eğitimcileri ve okulları olduğunu görülmektedir. 18. yüzyılda nüveleri atılan bu durum 19. yüzyılda daha de gelişmiş ve bozkırda göçebelere İslami eğitim götürme, Kazakları dini bilgiler konusunda daha bilgili hale getirme imkânları ciddi bir biçimde artmıştır. Bozkırda yaşanan iki gelişme bu durumu daha da kolaylaştırmıştır. Bunlardan birincisi; Kazakların, özellikle de varlıklı olanların göçerlerden gelen talepler doğrultusunda yanlarında öğretmen istihdam edebilme imkânıdır. Bu dönemle ilgili olarak Rus kaynakları Tatar mollaların Kazakları yönlendirdiğinden bahsetmektedir. Müslüman kaynakları ise bu mollalara olan talebin Kazaklardan geldiğini, sadece Tatarların manipülasyonları neticesinde ortaya çıkmadığını ifade etmektedir. Kazak bozkırının dönüşümünü hızlandıran ikinci husus ise bozkırda Volga-Ural bölgesi kökenli âlimlerin sayısındaki artıştır. Bunlar Kazakistan'daki ve Volga-Ural bölgesindeki medreselerde eğitim görmüşler, mezun olduktan sonra ise bozkıra gitmişler ve Kazakları eğitmişlerdir.⁴⁶ Bu kişiler zaten çoğunlukla da bozkıra komşu olan bölgelerden gelmişlerdir. Örneğin kuzeydoğu Kazakistan'da ekseriyetle Sibiry'a'dan gelen âlimler eğitim işini yürütmüşlerdir.⁴⁷

Mektepler çoğunlukla varlıklı kimseler tarafından desteklenmiştir. Zaten çoğu göçebe olan Kazak toplumu içinde bu kişilerden başka bir öğretmenin mali sorumluluğunu taşıyabilecek kimse de yoktur. Bu grubun öncelikle kendi çıkarını korumaya çalıştığını da söyleyebiliriz çünkü mekteplere devam eden öğrencilerin ekserisi de varlıklı zümrenin çocukları olmuştur. Ama okulun kapıları diğer gruplara da açık olmuştur. Okullara sağlanan mali destek çok farklı şekillerde

45 Muhammed Salih Umurbayev, *Yadigâr*, Kazan, 1897, s. 108.

46 Frank, *Muslim Religious Institutions in Imperial Russia...*, s. 236-243.

“Kazak bozkırında medrese kültürü Orenburg, Semipalatinsk ve Taşkent'teki İslami eğitim merkezlerinden yayılmıştır ve bozkır bölgesinden çok sayıda öğrenciyi kendine çekmiştir.” Bkz. Pianciola - Sartori, a.g.m., s. 15.

47 Frank, *Muslim Religious Institutions in Imperial Russia...*, s. 296-297; Frank - Usmanov, a.g.e., s. 372-373.

olabilmiştir. Kimi zaman varlıklı kimselerin desteklediği bu okullar bir kişinin desteğinin yeterli olmadığı durumlarda birden fazla kişinin bazen de velilerin tümünün desteği ile ayakta durmuştur. Bu okulların müfredatı din bilgisi, dualar ve ibadetler konusundaki temel bilgiler ve çok ileri derecede olmayan Türkçe okuma yazmanın öğretilmesi ile sınırlıdır. Bu haliyle de Çarlık döneminde Müslümanlar arasındaki reform ve modernleşme girişimlerinin önemli merkezlerinden birisi ve bozkıra sınır olan Volga-Ural bölgesindeki okullarda takip edilen müfredattan çok az farklılık gösterir. Fakat haliyle belli bir denetime tabii olmayan bu eğitim sistemi bölgeden bölgeye farklılık göstermiştir. Bunda da eğitimcinin bilgi ve yeteneğindeki farklılığın büyük etkisi vardır. Çünkü sistem henüz belli bir standartlaşmaya gitmemiştir.

Ortak anlayış çerçevesinde bu türden bir eğitim sisteminin ortaya çıkmasının temel sebeplerinden birisi de Petropavlovsk, Semipalatinsk ve Volga-Ural bölgesi şehirlerindeki o zamanın yüksek eğitim kurumları olan medreselerde verilen eğitime Kazakların da katılmaya duydukları istektir.⁴⁸ Bu arzu ve isteğin sonucu olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında Kazakistan, Petropavlovsk ve Semipalatinsk'te öğrenim gören öğrencilerin çoğu Kazak'tır. Ayrıca Troitsk, Astrahan ve Orenburg'un Seitovski Posad semti ve bozkır sınırındaki küçük yerleşim yerlerinde bulunan medreselerde de önemli sayıda Kazak öğrenci vardır. Kazakların bu mekteplere gidebilmesi göçebe okulları sayesinde mümkün olmuştur.⁴⁹

Kazakça Dini Kitap Basımı

İslami fikirlerin Kazaklar arasında hızla yayılmasının sebebi dini kitap ve broşürlerin oldukça çok olması ve kolayca bulunabilmesidir. Bu yayınlar Kazan, Ufa ve Orenburg'ta bulunan matbaalarda basılmıştır. Ve bu sayılan yerlerde bir sektör oluşmasına yol açmıştır. Kazaklardan de gelen talebin sonucunda 19. yüzyılda Volga-Ural bölgesindeki matbaalarda Kazakça pek çok yayın basılmış ve bozkıra gönderilmiştir. Bunların çoğu da küçük ve fiyatı makul şeylerdir. O yüzden bu kitapları hemen herkes alabilmiş ve ucuza mal olması sayesinde büyük miktarlarda basılmıştır. Basılan bu kitaplar arasında en çok rağbet görenleri ise süreli yayınlardan alıntı yapılan ve din büyüklerinin hayatlarını anlatan menkıbelerdir. Kazaklar bu kitapları ozanlar ve kamlar tarafından anlatılan geleneksel destansı hikâyelerden daha üstün tutmuşlardır. Bu da geleneksel hikâyelerin daha önemli olduğunu düşünenler grubu memnun etmemiştir çünkü eğer eski adetler yok olur ve unutulursa kendilerinin ve göçer yaşam tarzlarının da yok olacağını savun-

48 Frank, *Muslim Religious Institutions in Imperial Russia...*, s. 291-296.

49 Frank - Usmanov, a.g.e., s. 36.

muşlardır. Bu sayılan girişimleri kültürel ve fikri bir bütünleşmeye ve birlikte hareket etmeye sebep olabileceği ve kendi idarelerine tehdit edebileceğini düşünen Ruslar da hoş karşılamamıştır. Fakat tüm bunları bir yana bırakırsak hikâyelerde oldukça güçlü dini motifler vardır.

Yukarıda bahsi geçen bu yayınlar çoğunun okuma yazması olmayan Kazaklara nasıl ulaşmıştır, Kazakların bunların içeriklerinden nasıl haberleri olmuştur sorusunun cevabı basittir ve tam bir yardımlaşma örneğidir. Yerel dilde yazılan bu broşürleri okuma yazma ve Türk dilini iyi bilen bir kişi kalabalığın ortasında yüksek sesle okumuştur. Bu yayınların çoğu anonimdir yani yazarları belli değildir. Zaten Çarlık döneminde Kazaklar için basılan eserlerin çoğunda da aynı durum söz konusudur.⁵⁰ Bunun sebebi de Kazakların eğitilmesi ve Ruslar tarafından zaten Kazakları ayartmakla suçlanan Tatarların doğrudan hedef haline gelmek istememeleri olabilir.

Çarlık Yönetimi ve Kazak Toplumu'nun Dini Uyanışı

19. yüzyıl döneminde bozkıra bir göz attığımızda Kazak sosyal hayatının, toplumsal ve siyasi kimliğinin de hızlı bir şekilde değişmesinin etkisiyle güçlü bir İslami dönüşümün eşiğinde, yani daha da dindarlaşmanın eşiğinde olduğunu söyleyebiliriz. İslami kimlik tabiri kullanılmıştır çünkü Kazaklar Rusların iddia ettiği gibi Sibirya'da yaşayan gruplar benzeri bir şekilde 19. yüzyıla kadar din hakkında bilgisiz, cahil bir şekilde, şaman inançları ağırlıklı olarak yaşamamışlardır. Bu daha çok Tatarlar ve onlara yakın bozkır bölgesinde yaşayan Kazakların bir araya gelmesini ve birlikte hareket etmesini önlemek için Rus bilim adamlarının başvurduğu bir iddiadır. İslami kimlik Kazaklar arasında 18. yüzyıldan önce ciddi bir şekilde yerleştiği için 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu mirasın kimi zaman Türkistanlı kimi zaman da Tatar (Volga-Ural bölgesi) ahalisinin fikirleri ve iddiaları ışığında yeniden ve o zamana göre yorumlanmaya çalışıldığını görüyoruz. Bu yorumlamaların Rus yönetiminin istediği şekilde olması tercih sebebidir çünkü bu sayede yalnızlaştırılacak olan Kazaklar daha kolay asimile olabilecek ve kullanılabilir. Bu bağlamda Ruslar kendi görüşlerine göre yetişen entelektüeller grubu oluşmasına ama bunların izole halde kalmasına ve Tatarlar ve Orta Asyalı entelektüellerle aynı safta yer almamasına özel önem göstermişlerdir. Rusların yetiştirmeye çalıştığı insan tipine en güzel örnek Çokan Velihanov'dur. Askeri görevli ve etnograf olan Çokan Velihanov, Kazak bozkırının kültürel tarihinin üretilmesi sürecinde önemli bir isimdir ve yaptığı çalışmalar Rus idari jargonunun büyük kısmı ile de uyumludur. Bu da onu Çarlık Rusyası nazarında

50 U. Suhanberdiyeva ve S. D. Seyfulina, *Kazak Kitabının Seçiresi 1807-1917*, Almatı, 1996.

önemli ve vazgeçilemez bir isim haline getirmektedir. Velihanov'un çalışmaları sonucunda öne sürdüğü iddiaları arasında Kazakların dini konularda bilgisiz olduğu, yerel hukuki mekanizmanın ahlaki açıdan yozlaştığı, bozkırda yaşayan grupları kültür üretemedikleri bu yüzden de kültürel açıdan geri kaldıkları vb. vardır.⁵¹ Velihanov ve onun gibi Rus eğitimi ile yetişmiş Kazaklar, Kazakların gerçekten tam anlamıyla hiçbir zaman Müslüman olmadıkları, şaman olarak kaldıklarını da ispatlamaya çalışmışlardır.⁵² Bu yüzden kolay lokma olarak görülen Kazaklar genellikle Çarlık idaresinin bürokrasisinin düşünce sisteminde çözülmesi gereken bir sorun olarak görülmemiştir.⁵³ Rus yöneticiler de daha önce ifade ettiğimiz gibi bu iddialara sahiplenmişler ve otoritelerine rakip olarak gördükleri İslam dininin inançlarını kaynağında yok etmeye çalışmışlar, bu düşüncenin bozkır bölgesinde başlıca propagandacısı olarak gördükleri Tatarların faaliyetlerinin sınırlandırılması veya durdurulması için ellerinden geleni yapmışlardır. Rus misyonerler de benzer yönde isteklerini sıklıkla dile getirmişlerdir. Daha önceki dönemlerde de bozkır bölgesinde Çarlık idaresinin başlıca müttefiki olarak görülen Tatar âlimler rahat hareket edebilsin diye Orta Asya kökenli ulemanın bozkıra girişi yasaklanmıştır.

Kazak Dindarlığı ve Tatar Etkisi

Volga-Ural Müslümanları, kendilerini kaba Kazaklara İslam medeniyetini taşıyan kişiler olarak görmüşlerdir. Bu yaklaşım ilginç bir şekilde Rusya'nın bozkır göçebelerine medeniyet götürme misyonu ile söylemiyle önemli bir benzerlik gösterir.⁵⁴ İki taraf arasında önemli bir etkileşim olmasına karşın hem Kazaklar hem de Tatarlar karşı tarafı sürekli olarak küçümsemişlerdir. Ama bununla birlikte pek çok Tatar tarihçi Kazakların dindarlığı ve dini konulara olan katkılarını inkâr etmezler. Zaten Kazakların dindarlığı ve İslamiyet konusundaki düşüncelerine Kazak bozkırını anlatan çalışmaların hemen hepsinde değinilmiştir. Bu türden yorumlara batıda Astrahan ve Samara, doğuda da Semipalatinsk ve Çugucak'ta yazılan eserlerde rastlanmaktadır. Bu çalışmaların özgün tarafı yazarlarının kendi

51 Pianciola - Sartori, a.g.m., s. 13; Allen J. Frank, "The Qazaqs and Russia", *The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age*, (içinde), yay. haz. Nicola di Cosmo - Allen J. Frank - Peter B. Golden, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, s. 378.

52 Pianciola - Sartori, a.g.m., s. 13.

53 Elena Campbell, "The Muslim Question in Late Imperial Russia", *Russian Empire, Space, People, Power, 1700-1930*, (içinde), yay. haz. Jane Burbank - Mark Von Hagen - Anatoly Remnev, Bloomington, IN/Indianapolis, Indiana University Press, 2007, s. 320-347.

54 Allen J. Frank, "Varieties of Islamization in Inner Asia: The Case of the Baraba Tatars 1740-1917", *Cahiers du Monde Russe*, cilt 41, sayı 2-3, 2000, s. 256-260.

gözlemlerine yer vermeleridir. Bu çalışmalarda Kazakların iddia edilen aksine dinlerine çok bağlı oldukları anlatılmaktadır.⁵⁵ Bir örnekle açıklamak gerekirse: Kazak tarihçi Kurban Ali Halidi Kazaklara kendi köklerini unutup, Cengiz soyundan gelen atalarının yerine İslam büyüklerini koydukları için kızmıştır. Ona göre bu basit ve adice bir harekettir, çünkü her Müslüman'ın mutlaka Müslüman olmayan ataları vardır, bu yüzden de Kazakların Cengiz soyundan gelen atalarından utanmaları için hiçbir sebep yoktur. Kurban Ali yine Kazaklar arasındaki eski dini geleneklerin yerini hızla yenilerinin almasına da değinmiştir. Fakat Devin De Weese'ye göre İç Asya'daki Müslüman topluluklarda bu şekilde bir değişim yaşandığına dair kesin kanıtlar yoktur.⁵⁶

Sonuç

Kazak bozkırındaki Rus hâkimiyetinin en önemli sonuçlarından birisi, Bozkır bölgesinde Rus tarzında merkezileşmiş bir dini ve idari yapının ortaya çıkmasıdır. İslami kurumlar, uygulamalar ve duyarlılığın Kazaklar arasında köklü bir şekilde yerleşmesi kademe kademe fakat çok köklü bir şekilde olmuştur. Yine bu olgu Volga-Ural bölgesi üzerinden Kazakların Rus ekonomik yapısına entegre olmasını da sağlamıştır. Bunun sonucunda da bozkırın kuzey sınırında kalan ve çoğu Rus idaresi tarafından birer sınır garnizonu şeklinde kurulan şehirlere iktisadi faaliyetlerin de gelişmesiyle yoğun göçler yaşanmıştır. Göç sonucunda farklı yerlerden ve coğrafyalardan gelen göçmenler kendi İslami anlayış ve yaşam tarzlarını, Rus sistemi ile entegre olmuş ve uyumlulaşmış idari yapılarını da bozkır bölgesine taşımışlardır. Bu olayın sonucu ise her iki taraf için kültürel yönden karşılıklı etkileşimdir. Çarlık Rusyası Müslümanları arasında reform hareketine ilk katılan ve bozkır bölgesi gibi geri bir bölgeye bu düşünceleri taşımayı kendilerine bir borç olarak gören Volga-Ural bölgesi kökenli eğitimci ve Sufiler tarafından kurulan eğitim ağı ile Kazaklar gerek yerleşik oldukları yerlerdeki medreselerde gerekse konar-göçer yaşadıkları yurtlarında eğitime tabi tutulmuşlar ve kendi kimliklerini bulmalarına yardımcı olunmaya çalışılmıştır. Ayrıca reform hareketi için önemli merkezlerden birisi haline gelen Volga-Ural bölgesinde yoğunlaşan kitap basım faaliyeti Kazak lehçesi ile yazılmış çok sayıda dini içerikli kitabın ucuza basılmasını ve Kazakların kullanımına sunulmasını sağlamıştır. Bu kitaplar buradan da Orta Asya'ya ulaşmış ve öncülüğünü Tatarların yaptığı Reform ve yenileşme hareketinin biraz geç de olsa Orta Asya'ya da ulaşmasını sağlamıştır.

55 Frank - Usmanov, a.g.e., s. 4.

56 Halidi, a.g.e., s. 453; De Weese, a.g.e., s. 179.

Sonuç olarak Rusya'nın Kazakları daha kolay kontrol ve kendi bünyesine entegre etmek için geliştirdiği Kazakların daha da dindarlaşması bir süre sonra kontrolden çıkmış, 1500'lü yıllardan beri arlık sistemi içinde izole olan ve bir çıkış yolu arayan Volga-Ural bölgesi ahalisinin de çabalarıyla arlık idaresi tarafından hiç de istenmeyen bir noktaya doğru evrilmiştir. Fakat şu da bir gerçektir ki dini anlayış açısından Rusya'nın istediği şekilde sonuçlanmasa da iktisadi yönden Kazaklar ve Kazak bozkırı Rus iktisadi sistemine entegre olmuştur.

Kaynakça

Abaşın, S. N. - Arapov, D. Y. - Bekmahanova, N. Y., *Tsentrálnaya Aziya v Sostave Rossiyskoy İmperii* [Rus İmparatorluğu Terkibinde Merkezi Asya], Moskova, Novoye Literaturnoye Obozreniye, 2008.

Apollova, N. G., *Ekomişeskiye i Politişeskiye Svyazi Kazahstana s Rossiey v XVIII-nachale XIX v.*, Moskova, 1960.

Azamatov, Danil D., “The Muftis of the Orenburg Spiritual Assembly in the 18th and 19th Centuries: The Struggle for Power in Russia’s Muslim Institution”, *Muslim Culture in Russia and Central Asia from 18.th to Early 20.th Century*, yay. haz. Michael Kemper - Anke von Kuegelgen - Allen J. Frank, cilt 2, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1998.

Bacon, Elizabeth, *Central Asia Under Russian Rule*, Ithaca, New York, Cornell University Press, 1966.

Campbell, Elena, “The Muslim Question in Late Imperial Russia”, *Russian Empire, Space, People, Power, 1700-1930*, yay. haz. Jane Burbank - Mark Von Hagen - Anatoly Remnev, Bloomington, Indianapolis, Indiana University Press, 2007.

Campbell, Ian Wylie, “Knowledge and Power on the Kazakh Steppe, 1845-1917”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Michigan, Ann Arbor, 2011.

Çınar, Ali Abbas, “Orta Asya Türk Kültüründe İşânlık Geleneği”, *Bilig*, sayı 1, 1996.

De Weese, Devin, “The Politics of Sacred Lineages in 19th-Century Central Asia: Descent Groups linked to Khwaja Ahmad Yasavi in Shrine Documents and Genealogical Charters”, *International Journal of Middle East Studies*, cilt 31, sayı 4.

_____, *Islamization and the Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and the Conversion to Islam in the Historical and Epic Tradition*, University Park, Pennsylvania, Penn State University Press, 1994.

Elevkenov, Şeriazdan - Şalginbayeva, Cumakız, *Kazak Kitabının Tarihi*, Almatı, 2000.

Frank, Allen J., “Tatarskie Mully Sredi Kazakhov i Kirgizov v XVIII-XIX Vekakh”, *Kul'tura, Iskusstvo Tatarskogo Naroda: Istoki, Traditsii, Vzaimosviazi*, Kazan, 1993.

_____, “The Qazaqs and Russia”, *The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age*, Nicola di Cosmo, (içinde), yay. haz. Allen J. Frank - Peter B. Golden, Cambridge, Cambridge University Press, 2009.

_____, “Varieties of Islamization in Inner Asia: The Case of the Baraba Tatars 1740-1917”, *Cahiers du Monde Russe*, cilt 41, sayı 2-3, 2000.

_____, *Islamic Histiography and Bulgar Identity Among the Tatars and Bashkirs of Russia*, Leiden, Brill, 1998.

_____, *Muslim Religious Institutions in Imperial Russia: The Islamic World of Novouzensk District and Kazakh Inner Horde*, Leiden, Brill, 2001.

Frank, Allen J. - Osmanov, Mir Kasım, “Introduction”, *Qurban-Ali Khalidi, An Islamic Biographical Dictionary of the Eastern Qazaq Steppe (1770-1912)*, (içinde), yay. haz. Allen J. Frank - Mir Kasım Usmanov, Leiden, Brill, 2005.

_____, *Materials for the Islamic History of Semipalatinsk: Two Manuscripts by Ahmed Wali al-Qazani and Qurban Ali Khalidi*, ANOR 12, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 2001.

Halidi, Kurban Ali, *Tevarih-i Hamse-i Şarki*, Kazan, 1910.

Kara, Gülnar, “19. Yüzyılda Çarlık Rusyası’nın Kazak Cüzlerinde Gerçekleş-tirdiği İdari Reformlar ve Neticeleri”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt 36, sayı 6, Temmuz 2021.

Karpat, Kemal H., “The Roots of Kazakh Nationalism: Ethnicity, Islam or Land?”, *In a Collapsing Empire: Underdevelopment, Ethnic Conflicts and Nationalisms in the Soviet Union*, (içinde), yay. haz. Marco Buttino, Milan, Feltrinelli, 1993.

Kemper, Michael, *Sufis und Gelehrte in Tatarien und Baschkirien, 1789-1889: Der İslamische Diskurs Unter Russischer Herrschaft*, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1998.

Light, Nathan, “Muslim Histories of China: Historiography across Boundaries in Central Eurasia”, *Frontiers and Boundaries: Encounters on China’s Margins*, (içinde), yay. haz. Zsombor Rajkai - Ildikó Bellér - Hann, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2012.

Martin, Virginia, “Kazakh Chinggisids, Land and Political Power in the Nineteenth Century: a Case Study of Syrymbet”, *Central Asian Survey*, cilt 29, sayı 1, 2010.

_____, *Law and Custom on the Steppe: The Kazakhs of the Middle*

Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century, Londra, Routledge, 2001.

Mercani, Şehabeddin, *Mustafad El Ekber fi Ahvali Kaan ve Bulgar*, Kazan, 1900.

Mukamethanuli, Nebizhan, *Kitaydaki Kazaktarding Koghamgig Tarihi (1860-1920 zhzh.)*, Almatı, 2000.

Mustafina, R. M., *Predstavleniia, Kul'ty i Obriady u Kazakhov*, Almatı, 1992.

Müminov, Aşırbek Kurbanoğlu, “Die Qozhas-Arabischen Genealogien in Kasachstan”, *Muslim Culture in Russia and Central Asia from 18.th to Early 20.th Century, International and Inter Ethnic Relations*, (içinde), yay. haz. Michael Kemper - Anke von Kuegelgen - Dmitriy Yermakov, cilt 2, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1998.

_____, “The Veneration of Holy Sites of Mid-Syrderya Valley: Continuity and Transformation”, *Muslim Culture in Russia and Central Asia from 18.th to Early 20.th Century*, (içinde), yay. haz. Michael Kemper - Anke von Kuegelgen - Dmitriy Yermakov, cilt 1, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1996.

Nurtazina, N. D., *İslam v İstorii Srednevekovogo Kazakhstana*, Almatı, 2000.

Olcott, Martha Brill, *The Kazakhs*, Stanford, California, Hoover Institution Press Publication, 1987.

Pianciola, Niccolo - Sartori, Paolo, “Introduction: Towards a Connected History of the Qazaq Steppe”, *Islam, Society and States Across the Qazaq Steppe (18th-Early 20th Centuries)*, (içinde), yay. haz. Niccolo Pianciola - Paolo Sartori, Viyana, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2013.

Rashid, Ahmed, *Jihad: The Rise of Militant Islam in Central Asia*, New Haven, Yale University Press, 2002.

Ro'i, Yaacov, *Islam in the Soviet Union: From the Second World War to Gorbachev*, Londra, Hurst & Company, 2000.

Roy, Olivier, *The New Central Asia: The Creation of Nations*, New York, New York University Press, 2000.

Sazanov, A. A., *Pod Stiagom Rossii: Sbornik Arkhivskikh Dokumentov*, Moskova, 1992.

Sneath, David, *The Headless State: Aristocratic Orders, Kinship Society, and Misrepresentations of Nomadic Inner Asia*, New York, Columbia University Press, 2007.

Steinwedel, Charles Robert, “Invisible Threads of Empire: State, Religion and Ethnicity in Tsarist Bashkiria, 1773-1917”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Columbia University, New York, 1999.

Suhanberdiyeva, U. - Seyfulina, S. D., *Kazak Kitabınının Şeçiresi 1807-1917*, Almatı, 1996.

Sultangalieva, Gulmira, “Tatarskaia Diaspora v Konfesional’nykh Sviaziakh Kazakhskoi Steppe”, *Vestnik Evrazii-Acta Eurasica*, cilt 4, sayı 11, 2000.

_____, “The Russian Empire and the Intermediary Role of Tatars in Kazakhstan; The Politics of Cooperation and Rejection”, *Asiatic Russia, Imperial Power in Regional and International Contexts*, (içinde), yay. haz. Tomohiko Uyama, Londra, Routledge, 2012.

Umutbayev, Muhammed Salih, *Yadigâr*, Kazan, 1897.

Yemelianova, Galina M., *Russia and Islam: A Historical Survey*, New York, Palgrave Macmillan, 2002.

Yılmaz, Yusuf İslam, “Don Kazakları’nın Osmanlı Topraklarına Göçü ve İğnat Nekrasov’un Vasiyeti”, *Kadim*, sayı 1, 2021.

Zimanov, S. - Öserov, N., *Qazaq Âdet-Ghurup Zhangdarina Shariatting Ase-ri*, Almatı, 1998.

Araştırmacıların Katkı Oranı

Araştırmanın her aşamasından yazar sorumludur.

Çatışma Beyanı

Araştırmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.